

Jerzy Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, Warszawa 2016, 568 s.

Książka Jerzego Grzybowskiego dotycząca działalności duszpasterskiej Kościoła prawosławnego w Wojsku Polskim stanowi w pewien sposób kontynuację pracy badawczej Autora, który od wielu lat zajmuje się aktywnością ludności białoruskiej w ramach II Rzeczypospolitej oraz w okresie II wojny światowej¹. We wstępie do książki Jerzy Grzybowski zaznacza, że Kościół prawosławny od początku istnienia państwa polskiego był z nim związany, dzieląc spokojniejsze i burzliwsze okresy dziejowe². Tym samym podkreśla jego równorzędną rolę z Kościołem katolickim, co szczególnie uwidoczniło się po zawarciu unii w Krewie, kiedy to przyłączone ziemie ruskie Wielkiego Księstwa Litewskiego składały się z ludności wyznania prawosławnego. W dalszej części autor książki wyjaśnia ustanowioną cezurę: rok 1919 – powstanie wojskowego duszpasterstwa prawosławnego w odradzającym się Wojsku Polskim i rok 1949 – zakończenie funkcjonowania w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia.

Rozdział I pt. *Duszpasterstwo wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w 1919–1939* obejmuje problematykę zarówno organizacyjną, związaną z tworzeniem prawosławnych struktur duszpasterskich w WP, jak i ukazuje ogólną sytuację Kościoła prawosławnego w Polsce w tamtym okresie.

¹ Można tu przytoczyć monografię Jerzego Grzybowskiego: *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2006; *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011, oraz przykładowe artykuły: *Ambasada RP w Kujbyszewie wobec problemu obywateli polskich narodowości białoruskiej i ukraińskiej w ZSRR w latach 1941–1943*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX–początkach XXI wieku*, H. Stroński, G. Seroczyński (red.), Olsztyn–Charków 2010; *Działalność duszpasterska wojskowego biskupa prawosławnego Sawy (Sowietowa) w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1943–1947*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 1; *Duszpasterstwo wojskowe w Wojsku Polskim podczas wojny z bolszewicką Rosją 1919–1920*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 4; *Polskie cywilne duszpasterstwo prawosławne w Niemczech Zachodnich w latach 1945–1951*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, t. 9; *Polskie Prawosławie na terytorium Bliskiego Wschodu, Afryki, Indii i Meksyku podczas drugiej Wojny Światowej*, „Cerkiewny Wiestnik” 2011, nr 4 i in.

² J. Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, Warszawa 2016, s. 9.

Autor zwraca uwagę, że ludność prawosławna stanowiła w II Rzeczypospolitej drugą co do wielkości grupę wyznaniową³. Podkreśla również dążenie, zaraz po odzyskaniu niepodległości, części duchowieństwa prawosławnego oraz rządu polskiego do ustanowienia autokefalii, zwracając przy tym uwagę, że wśród grupy ludności prawosławnej i niektórych hierarchów nie było przyzwolenia na taką decyzję. Ustanowienie autokefalii w 1925 r. stało się impulsem do nowego zjawiska: dążeń wysuwanych przez mniejszość białoruską i ukraińską do unarodowienia cerkwi⁴.

Status prawny Kościoła prawosławnego w Polsce regulowany był najpierw Tymczasowymi przepisami o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce z 1922 r., a następnie Dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W miarę upływu lat niepodległości wzrastała postawa lojalnościowa wśród duchownych i wiernych prawosławnych, co w jakimś stopniu nie pozostawało obojętne do stosunku władz polskich do ludności prawosławnej. J. Grzybowski przytacza fragment sprawozdania szefa sztabu Okręgu Korpusu II (Lublin), w którym doceniona jest pozytywna rola listu pasterskiego metropolity Dionizego, nawołującego do postawy propaństwowej. Podkreśla jednak, że mimo takich działań niejednokrotnie władze polskie z nieufnością odnosiły się do duchowieństwa prawosławnego⁵. Autor nie pomija innych problemów, które utrudniały porozumienie, utrzymując czy wytwarzając nowe stereotypy i uprzedzenia: problem rewindykacji czy niszczenia obiektów cerkiewnych, stopniowe wprowadzanie języka polskiego do życia kościelnego.

W dalszej części rozdziału J. Grzybowski skupia się na rozwoju duszpasterstwa prawosławnego w Wojsku Polskim. Rozpoczyna omawiać to zagadnienie od wojny polsko-bolszewickiej w 1919 r., zwracając uwagę, że dowództwo WP starało się umożliwić niekatolikom równy dostęp do zaspokajania potrzeb religijnych⁶. Przedstawione zostało tworzenie pierwszych struktur duszpasterstwa prawosławnego przy dowództwach, cele

³ Ibidem, s. 17.

⁴ Ibidem, s. 21–22.

⁵ Ibidem, s. 26–27.

⁶ W tym celu powołano 30.10.1919 r. w WP Wojskowy Urząd Duszpasterski Wyznania Prawosławnego, ibidem, s. 40.

i zadania kapelanów wojskowych, przydziały personalne do konkretnych Dowództw Okręgów Generalnych WP⁷. Autor na podstawie dokumentów zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW) w Rembertowie, analizuje posługę kapłańską prawosławnych kapelanów wojskowych w obozach jenieckich i obozach dla internowanych oraz szpitalach, zwracając uwagę na ich ofiarność i zaangażowanie⁸. Zakończenie wojny polsko-bolszewickiej i ustabilizowanie granicy wschodniej II Rzeczypospolitej traktatem ryskim rozpoczyna nową kartę w dziejach Wojska Polskiego, w której służba wojskowa staje się powszechnym obowiązkiem. J. Grzybowski zwraca uwagę, że ze względu na wzrost liczebności żołnierzy prawosławnych w poszczególnych formacjach wojskowych jest to także moment przełomowy dla rozwoju prawosławnego duszpasterstwa wojskowego⁹. Autor skupia się na przedstawieniu organizacji, jego struktury, kwestiach związanych z przydziałem stopni wojskowych dla duchownych, etatami w WP, rozmieszczeniu kapelanów w poszczególnych Okręgach Korpusów (OK)¹⁰. Interesujący jest podrozdział, w którym przybliżone zostają sylwetki kandydatów, zgłaszających się do WP w celu przystąpienia do struktur duszpasterstwa wojskowego¹¹. W dalszej części omówiono problemy kompetencyjne (prawa i ich granice dla protoprezbitera, jako stojącego na czele prawosławnego duszpasterstwa wojskowego, a prawa metropolity w kwestii mianowania i przenoszenia kapelanów i dziekanów do innych OK), a także ideę powołania biskupa polowego¹². Autor zwraca uwagę, że dążenie do ustanowienia takiej funkcji spotkało się z pozytywnym odbiorem zarówno wśród hierarchii Cerkwi prawosławnej, jak i na szczeblach polskich władz. Mimo prawnego uregulowania tej sprawy, do wybuchu II wojny światowej nie udało się powołać konkretnej osoby na to stanowisko. J. Grzybowski zadaje pytanie, czy

⁷ Na mocy dekretu Naczelnika Państwa z 25 września 1919 r. naczelnym kapelanem WP mianowano ks. Bazylego Martysza, *ibidem*, s. 40–43.

⁸ *Ibidem*, s. 46–49.

⁹ J. Grzybowski przytacza dane z CAW, w których wymieniona jest liczba żołnierzy poszczególnych wyznań niekatolickich. Zgodnie z danymi w 1926 r. żołnierze wyznania prawosławnego stanowili najliczniejszą grupę wśród wyznań niekatolickich w WP, *ibidem*, s. 49.

¹⁰ *Ibidem*, s. 57–61.

¹¹ *Ibidem*, s. 62–68.

¹² *Ibidem*, s. 69–83.

przyczyny leżały w sprzecznych ocenach wobec wyłonionych kandydatów, dokonanych przez rządzących, czy też przez władzę wojskową¹³.

Dalsza obszerna część I rozdziału jest poświęcona działalności duszpasterskiej i organizacyjnej, w tym w szczególności posłudze kapłańskiej, obowiązkach organizacyjnych związanych z przygotowaniem liturgii itp. Omówiona zostaje również praca oświatowo-wychowawcza duchowieństwa wśród żołnierzy. Autor nie pomija drażliwych tematów, takich jak: zdarzające się konflikty między katolikami a prawosławnymi, kwestia polonizacji Cerkwi prawosławnej w Polsce czy problemów związanych z brakiem wystarczającej ilości cerkwi garnizonowych w poszczególnych OK¹⁴. Niezwykle interesująca jest analiza poszczególnych prawosławnych kapelanów wojskowych. Dzięki niej czytelnik może zaznajomić się z klimatem i relacjami panującymi w prawosławnym duszpasterstwie wojskowym¹⁵. Pierwszy rozdział kończy się przedstawieniem udziału kapelanów i żołnierzy prawosławnych w kampanii wrześniowej oraz dalszych ich losów w niewoli niemieckiej i radzieckiej. J. Grzybowski podkreśla, że duchowieństwo prawosławne, łącznie z wyższą hierarchią, aktywnie włączyło się, jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, w nurt akcji patriotycznych, dając tym samym wyraz wierności Polsce. Zaznacza jednak, że w momencie wybuchu wojny postawy cywilnej ludności prawosławnej były zróżnicowane, czego przykładem były zdarzające się sytuacje bojkotu mobilizacji. Mimo takich przypadków, w większości ludność reagowała poparciem dla mobilizacji¹⁶. Rozdział wieńczy ukazanie losów kapelanów i duchownych po wrześniu 1939 r.

Rozdział II pt. *Duszpasterstwo wyznania prawosławnego w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu* to szczegółowe studium dziejów duchowieństwa prawosławnego, dzielącego z żołnierzami wojenne losy, zarówno tułaczki, jak i walki. W początkowej części rozdziału autor nakreśla sytuację Cerkwi prawosławnej po wrześniu 1939 r. na dawnych ziemiach II Rzeczypospolitej, zwracając uwagę, że tematyka ta została już w dużej części przez badaczy opracowana, w przeciwieństwie do zagadnień dotyczących polityki rządu

¹³ Ibidem, s. 89.

¹⁴ Ibidem, s. 89–191.

¹⁵ Ibidem, s. 191–205.

¹⁶ Ibidem, s. 206–211.

polskiego na uchodźstwie, dążącego do obrony dotychczasowego statusu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP)¹⁷. J. Grzybowski na podstawie licznych dokumentów źródłowych naświetla starania rządu emigracyjnego RP w sprawie uzyskania poparcia patriarchatu ekumenicznego, zwracając uwagę, że w miarę trwania wojny sytuacja komplikowała się, co związane było ze zmianą polityki Stalina względem patriarchatu moskiewskiego¹⁸. Kolejnym omawianym zagadnieniem są losy żołnierzy prawosławnych w Wojsku Polskim we Francji (1939–1940). Zwrócona zostaje uwaga, że nie utworzono wówczas duszpasterstwa wyznania prawosławnego w WP, ze względu na niewielką ilość wyznawców prawosławia w jego szeregach, niemniej rozkazy wojskowe nakazywały dowódcom zapewnienie możliwości zaspokajania potrzeb religijnych wszystkich żołnierzy wyznań chrześcijańskich¹⁹. Odrodzenie prawosławnego duszpasterstwa wojskowego przypada na okres funkcjonowania Wojska Polskiego w Wielkiej Brytanii²⁰. W kolejnej części zostaje przybliżona sylwetka powołanego 2 stycznia 1941 r. na prawosławnego kapelana wojskowego 1 Korpusu Polskiego (PSZ) Franciszka Wicenika²¹. I tu również autor nie pomija tematu drażliwego – niejednoznacznej przeszłości Franciszka Wicenika oraz konfliktu personalnego z pracownikiem Działu Narodowości Ministerstwa Informacji i Dokumentacji. Szczegółowo przeanalizowane zostają uwarunkowania związane z powołaniem 29 listopada 1943 r. bpa Sawy na biskupa polowego i zwierzchnika prawosławnego duszpasterstwa wojskowego, zwraca również uwagę na fakt, że PSZ jako jedyna armia aliancka posiadały biskupa polowego wyznania prawosławnego²². Podpisanie układu Sikorski–Majski 30 lipca

¹⁷ PAKP na ziemiach wcielonych do ZSRR został podporządkowany patriarchatowi moskiewskiemu. Kościół prawosławny na obszarze Wileńszczyzny przyłączonej do Litwy włączono do eparchii litewskiej patriarchatu moskiewskiego. Na terenie okupacji niemieckiej utworzono Białoruski Autokefaliczny Kościół Prawosławny i Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny.

¹⁸ Ibidem, s. 233–245.

¹⁹ Ibidem, s. 263.

²⁰ Interesujący jest zaprezentowany skład narodowościowy żołnierzy wyznania prawosławnego w Polskich Siłach Zbrojnych z 1943 r., który wykazuje, że 16 proc. żołnierzy prawosławnych, służących w wojskach lądowych, podało narodowość polską, a język ojczysty białoruski, ukraiński, rosyjski lub ruski, ibidem, s. 265.

²¹ Ibidem, s. 265–282.

²² Ibidem, s. 287–303.

1941 r. umożliwiło tworzenie oddziałów Armii Polskiej w ZSRR, a zarazem odrodzenia życia religijnego wśród żołnierzy. J. Grzybowski pisze, że doświadczenia dwuletniego pobytu w ZSRR, w więzieniach, łagrach, obozach jenieckich czy na zesłaniu, wzmogły w żołnierzach gorliwość religijną, a obchody prawosławnych świąt w jednostkach stawały się możliwością demonstrowania również uczuć patriotycznych²³. Dalszy etap dziejów wojska i zarazem duszpasterstwa jest związany z ewakuacją Armii Polskiej gen. Władysława Andersa oraz ludności cywilnej z terenów ZSRR na Bliski Wschód. Po reorganizacji, połączeniu z WP na Bliskim Wschodzie, doszło do utworzenia Armii Polskiej na Wschodzie (APW). Życiem duchowym ludności prawosławnej miał się zająć, przemierzający cały szlak z ZSRR, ks. Grzegorz Kuryłas, powołany na szefa duszpasterstwa prawosławnego APW. Autor opisuje kulisy usunięcia go z tego stanowiska²⁴. Następny podrozdział wyznaczony jest momentem przekształcenia APW w 2 Korpus Polski. W tej części monografii w sposób ciekawy ukazany został szlak bojowy 2 Korpusu. Warto podkreślić, że to właśnie on był w końcowej fazie wojny najważniejszym czynnikiem militarnym Polskich Sił Zbrojnych²⁵. J. Grzybowski przedstawia ofiarność żołnierzy prawosławnych podczas kampanii włoskiej. Zwraca uwagę, że w jednostkach 2 Korpusu panowała duża solidarność, na którą mogły mieć wpływ wspólne, wcześniejsze przeżycia wojenne, co skutkowało tolerancją religijną, a wyjątki od niej były raczej nieuniknioną konsekwencją dużego skupiska ludzi²⁶. Gen. Anders pisał w swoich wspomnieniach, że cel wojenny jednoczył żołnierzy niezależnie od ich wyznania²⁷. J. Grzybowski przybliży prawosławne życie religijne w 2 Korpusie po zakończeniu wojny, a następnie działalność duszpasterstwa wojskowego na Bliskim Wschodzie i w Afryce (1942–1946). Ukazane także zostały dylematy żołnierzy, związane z perspektywą powrotu do Polski, szczególnie skomplikowane dla żołnierzy dawnych Ziem Wschodnich II Rzeczypospolitej, o czym

²³ Ibidem, s. 335.

²⁴ Ibidem, s. 343–345.

²⁵ T. Kondracki, *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, Warszawa 2007, s. 72.

²⁶ J. Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, s. 355–356.

²⁷ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Bydgoszcz 1989, s. 354.

pisali w swoich sprawozdaniach prawosławni kapelani²⁸. Pod koniec II rozdziału zostaje przedstawiony ostatni etap funkcjonowania prawosławnej służby duszpasterskiej: w Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia (1946–1949) w Wielkiej Brytanii. Pokazane przy tym zostały powstające konflikty, związane z niechęcią emigracji białoruskiej (co miało związek z niejednorodnością tego środowiska, złożonego z żołnierzy i ludności cywilnej, która napływała po wyzwoleniu Niemiec) do bpa Sawy, któremu zarzucano propolskość. Z drugiej strony wyłonił się konflikt personalny między bp. Sawą a bp. Mateuszem. Autor książki podkreśla olbrzymi wkład bpa Sawy w organizację struktur prawosławnych w okresie II wojny światowej, a po wojnie dążenie do pojednania i jednoczenia wyznawców prawosławia pochodzących z Polski²⁹. Rozdział kończy opracowany portret zbiorowy żołnierzy prawosławnych w PSZ na Zachodzie. Jako epilog wyodrębniono powstanie i działalność Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego w latach 1994–2014. Na koniec wypada podkreślić, że publikacja opiera się na niezwykle szerokiej bazie źródłowej. Wykorzystane zostały materiały z archiwów polskich, brytyjskich, amerykańskich, białoruskiego, litewskiego, a także liczny zbiór opracowań, wspomnień i prasy. Monografia obfituje również w fotografie, aneksy oraz zawiera słownik kapelanów wojskowych.

Książka stanowi cenne źródło informacji o losach Kościoła prawosławnego w Wojsku Polskim, w szczególny sposób wypełniając lukę w monografiach odnoszących się do okresu wojennego i powojennego. Przybliża czytelnikowi postawy patriotyczne, zarówno ze strony duchowieństwa prawosławnego, jak i prawosławnych żołnierzy, nie pomijając jednak sytuacji konfliktowych. Wykazuje, że przeżyte podobne doświadczenia wojenne niwelowały dotychczasowe uprzedzenia wśród żołnierzy różnych wyznań.

Joanna Kozłowska

²⁸ J. Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, s. 379–381.

²⁹ Ibidem, s. 417.